

BOQONNAA TORBA

HEERAA FI SIRNA GADAA OROMOO ARSII

Heera fi Seera Abba Gadaa

Heera uumaa jechuun kan hin jijjiiramne, kan namni irraa hir'isuu fi itti dabaluu hin dandeenneedha. Kun madda dhugaati. Uummanni Oromoo heera uumaa jalaa seera baasee ittiin of bulcha. Maddi isaas sirna ittiin bulmaata Gadaati. Heera jechuun sirna Gadaa keessatti kan seeronni irraa maddan, ittiin bulmaata dhugaa kan uummanni Oromoo waggoota kumaatarmaan dura eegalee ittiin wal hogganaa ture (*Muhaammad Kadiir, 2013*).

Heerri namaan ka tumamu osoo hin taane ka uumaan (Rabbi) nama dabalatee Uumama hundaaf kenneedha. Kanaafuu, Heerri qajeelfama waaqayyoo ittiin bulmaata dhugaati (*Toleeraa Tasammaa, 1995*). Bu'uuruma kanaan oromoon yoo mammaaku- "*Heerri dhugaa barbaade, Seerri ragaa barbaade jedhu, "* Akka afoola manguddoota Oromoo Arsiitti, Heerri **sagal** yoo ta'u seerri **shan**, jedhee sirna Gadaa keessatti ittiin wl bulchaa ture.

Saglan Heera uumamaa kan jedhaman:

a) **Heerri *mana ambaa* sadi** Isaanis:

-Heera Hariiroo

-Heera Yakkaa

-Heera Danuu

Heera hariiroo jechuun waliin jireenya uumama addunyaa kanaa, safuu fi duudhaa isaa eeganii wallin jiraachuudha. Fakkeenyaaf: - waliin jireenya Ollaa, waliin jireenya Bosonaa, waliin jireenya Bineensotaa, waliin jireenya Qilleensaa fi kan kana fakkaataniidha.

Heera Diina gurraachaa (Heera yakkaa) jechuun waan lubbuu qabeeyyii hunda miidhuu irraa of eeggachuu ykn of qusachuudha. Oromoon Arsiis ta'ee oromoon bal'aan nama lubbuu balleessee argame ykn qabame tokko seera tumee adaba. **Yakka** wanti jedhamu lubbuu namaa baasuu, lubbuu bineensaa, arraba lafee nama cabsuun namaa miidhuun yakka jedhamee beekkama.

Heera Danuu jechuun badii akka tasaa ykn yakka osoo itti hin yaaadamin hojjatameedha. Badii akkanaa kana Oromoon seera tumee hin adabu. Uumatu itti galche jedhee waan amanuuf ykn teedeffatuuf yoo seera adabaa itti baase ykn tume rabbiin woldhaba jedhee sodaata/jechuun waan tasa harkatti bade san ilaalchisee kan balleesse saniif yoo seera tumanii isa adaban isarratti cubbuu dalagan akka jechuuti. kanaaf, isaafuu rabbi nama gaafata jechuudha.

b) Heerri Fannoo sadii Isaanis: -

-Heera maraattuu

-Heera Daa'imaa fi

-Heera dubartiiti.

Heerri Fannoo gocha beekkamaa hojjatame ta'ee ka seerri ambaa itti hin murreedha.

c) Heerri Daboollaa sadii /Heera ragaa sobaa ykn kijiba

adabuuf qophaaye, isaanis: -

-waan hin dhagayin dhagaye jechuu,

-waan hin argin arge jechuufi

-waan hin beekne hin beeka jechuudha.

Karaa biraatiin heera uumaa yoo ibsan

-sadi ni gorsu

-sadi ni dhoksu

-sadi obsu

Seerri oromoo gochoota hawaasa keessatti raawwataman kan sirrii ittiin eeguu fi kan sirrii hin taane ittiin dhoorgu ykn adabu kamuu maddii isaa ka irraa oromoon fudhate Heera. Seerri dhaddachoota qomoo oromoo Arsii akkuma ka sabaa kudhan

jalatti tumamee gara wiirtuu caffee odaa Roobatitti ka dhufuudha. Dhaddachi tokko seera kuma tokko tumuuf taayitaa ykn aangoo guutuu qaba (*Barakat Woldee, 2014*).

Seerri Hojii Irra Oolmaan Wolqabatee Shanitti Qoodama.

- a) **Seera Asaasaa**
- b) **Seera Basaqaa**
- c) **Seera Gooroo**
- d) **Seera Killee fi**
- e) **Seera Jabbii**

Seera Asaasaa

Jechuun seera maatii fi gosaa ti. Seerri kun jilba lallabaa Qhin qabu ta'e humna qabeenyaa fi hariiroo ykn jireenyaa hawaasummaa waliin ka maatii ykn gosa tokko irratti hundaaye naannooma maatii ykn gosa saniitti ka tumamuudha. Keessa beekiin ittiin wolbulchan.

Seera Basaqaa

Seera odaa oromoo shanan irratti ka labsamu ta'ee seera dimshaasha bulchiinsa oromoo ykn oromoon akka guutuu oromiyaatti ittiin bulchuuf labsan.

Seera Gooroo

Kun seera akka sabaatti osoo hin taane akka hawaasaatti fkn akka hawaasa Arsiitti ykn akk maccaatti tumamu jechuudha. Seera dhaddacha irratti labsamuudha, seera basaqaa akka naannoo ofiitti jijjiiranii ummataa tajaajiluu jechuudha.

Seera Gumaa/Seera killee

Kun Seera badii, cubbuu ykn yakka tasa Arsii keessatti keessatti raawwatame adeemsa seera basaqaa ka sadarkaa sabaatti tumamuutiin wolfudhachiisa haala yakkaa irratti hundaayuudhaan ka seera barbaadu seera itti tumanii kan seera hin barbaanne immoo Danuu waan nu hin gaafatan jechuun kan bira lufamu jechuudha.

Seera Bifaa ykn Seera Jabbii jechuun kan qoodamanii dha.

Ulaagaa Abbaa Gadaa fi Koreen Hojii ittiin filaman

Namni ykn Ilmi oromoo tokko Arsii ta'ee kan biroo A/Gadaa ta'uudhaaf hoogganaa Gadaa tokko jechuun ykn Abbaan Gadaa, Abbaan waraanaa, Abbaan Bokkuu, Abbaan Caffee fi Abbaan Hookkaa fi Abbaan saayyaas tahee kkf hunduu ulaagaalee biyya bulchuudhaaf, yoo xiqqaate qaphxiilee armaan gadii kana guuttachuun barbaachisaadha (*Barakat Woldee, 2014*).

1. **Jaalala biyyaa:** - Jaalala biyyaa qabaachuu fi ummataan filatamuu qaba. Gadaa san keessatti warra akka isaa cimaniin ulaagaa barbaachisu hunda ni guuttatan jedhaman maraa caalee argamuudhaaf nama kabajaa fi safuu oromummaa fi heera-uumaa daguu tokko malee eeggatu ta’u qaba.
2. **Lubaa fi Gosa:** -Hidda latiinsa oromootii fi namoota waa shan walitti qaban addaan baasee beeku qaba. Lubaa fi gosa addaan baasee beekuu qaba.
3. **Iccitii Gadaa fi Oromoo:** -Gadaan umurii namni tokko keessa darbuudha. Jecha Gadaa jedhu ammo oromoon kan moggaase jecha Gaaddisa jedhurraa yommuu ta’u, innis Gaaddisa Odaa oromoo ykn Kuushotaa ta’uun isaa waan wol nama gaafachiisuu miti.

Gadaa sirna jaarniyaalee akkaan heddummaatan ofkeessatti qabata waan ta’eef akkuma Abbaan Gadaa Duraanii, Walaabuu Jiloo jedhe “Gadaan bishaan yaa’u.”

Oromoon maaliif Gadaa kana ittiin wol-bulchuuf filate? Sababni isaa sirni kun sirna akka dimokiraasi hammayyaa walqixxummaa fi haqummaa ilmaan namaa irratti hundaayee kan bulchu waan ta’eef, akkasumallee namni hoogganaa Gadaa tokkoo ta’us dursa

ulaagaa kana guuttachuu fi hanga umuriin isaa afurtama (40) guututti University Gadaa keessa turuu qaba.

Iddoon isaa Caffee seera Gadaa, Odaa shanan dhaddachaa seerri gooroo fi seerri Asaasa itti lallabamuu fi hawaasa fi hayyoota Gadaa oromoo baldhaa biratti bara dheeraa fi kan leenji'an ta'anii, umrii kanatti amanamummaa haqummaa yaaduun ni argama jedhamee yaadama.

4. Namni baallii ykn aangoo Gadaa fudhatuu kakuun waan itti seenuuf, **nama qulqulluu** waan akka yakkaa fi cubbuu garagaraa ka hin hojjanne ta'uu qaba.
5. **Daangaa lafaa** ka gosaa fi ykn akka sabaatti daangefama lafa oromiyaa addaan baasee beekuu qaba, dabalataan odaalee shanan oromoollee addaan beekuu qaba.
6. **Barumsa sadarkaalee** gadaa hunda keessatti kennaman hundaa baratee ka beeku ta'uu qaba.
7. **Umuriin** isaa woggaa 40 guutuu qaba.
8. Nama amala badaa garagaraa ka akka **suusii dhugaati adda addaa irraa bilisa ta'e**, ofittummaa fi of-tuullummaa ka hin qabne ta'uu qaba.
9. **Haadha fi Abbaan isaa Oromoo** ta'uu qaba

10. **Qabeenya gahaa kan qabuu** fi nama waa kennu ta'uu qaba malee nama waa fudhatu ta'uu hin qabu.
11. **Haadha manaa qabaachuu** qaba. Namni Abbaa Gadaa ta'u sadarkaa raabaatti fuudha. Nama maatii isaa haala gaariidhaan bulchu.
12. **Hariiroo Oromoo fi lakkoofsaa shanii** beekuu qaba.
13. Abbaan Gadaa **dubbatee amansiisuu, araarsuu fi biyya ijaaruu** danda'uu qaba.
14. **Quuqama sabaa qabaachuu** qaba, Sabaaf sablammii hammachuu danda'uu qaba keessahuu karaa moggaasaa fi guddifachaatiin raawwatama.
15. **Hojmaata Gadaa** beekuu qaba. Nama Seera Gadaa fi dubbii jaarsummaa beeku. Hariiro hawaasa naannoosaa waliin qabuun, amanamummaa fi fudhatama ka qabu, caasaa qabaachuu qaba.
16. **Ogummaa harkaa qabaachuu** qaba.

Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Gadaan waan jecha tokkoon hiikkamu miti. Kana jechuun Gadaan hiikkaa heddu qaba jechuudha. Sirni Gadaa sirna ittiin bulmaata oromooti. Akka Pro. Tasammaan, hayyuun seenaa

beekkamaan jedhutti Gadaan jaarmiyaa umurii fi dhalootaan ijaarame yoo ta'u, sirna bulchiinsa dimokraatawaadha jedha (*Pro. Tasammaa Taa'aa, 2014*).

Gadaan sirna ittiin siyaasni, diinagdee fi hawaasummaan ummmata oromoo ittin murteeffamu kan miseensi sabichaa mirgaa fi dirqama isaa beekee ittiin walii galuu fi tokkoomaan ittiin waliin jiraatuudha. Sirni Gadaa dimokraatawaa ta'uu isaa beektonni seenaa fi hawaasaa hedduun mirkaneessanii jiru (*Amiinoo Eda'oo, 1989*).

Akkaata faaydaa tokko tokkoo isaatiinis yoo barbaachise, Hiikni isaa akka armaan gadii kana:

- Gadaan sirna dimokraatawaa hayyootaa oromootiin uumamee ittiin bulmaata oromootiif tajaajila qaalii kennuudha.
- Sirni Gadaa kun heera saba oromoo guutuu kan siyaasa, diinagdeefi hawaasummaan sabichaa
- Ittiin murteeffamuudha.
- Kan miseensi sabichaa mirgaa fi dirqama isaa beekee ittin walii galuu wabii tokkummaati.

Gadaa fi sirni Gadaa walitti dhufeenya haa qabaatan malee, hiikkaan isaa gargara. Kanaafuu, dursa otoo gara sirna gadaa fi

faaydaa isaa ibsutti hin dhufin Gadaan maal akka ta'e hubachuun barbaachisaadha. Maalummaa Gadaa sirriitti ifa kan godhe abbaa gadaa walaabuu jilooti. Akka inni dubbatetti, Gadaan gaaddisa, Gadaan dhaloota, Gadaan umriidha, Gadaan ittiin bulmaata oromootii, Gadaan heera uumaati. Gadaan heera yoo ta'u sirni Gadaa seera ykn bishaan yaa'u jedhe walaabuu Jiloo.

Gaafa sirna gadaa madda walabutti tuman Hayyoonni oromoo bara sanii osoo barnoota hammayyaa hin baratin hiikkaa gadaa bifa kana fakkaatuun kaayanii ykn ibsanii/*description* nuuf dabarsaniiru. Hiikkaa gadaa bifa Kanaan kaayu qofa osoo hin taane akkamitti oromoon sammuu ofii akka library ykn kuusaa kitaabaatti akka fayyadamaa tures ni ibsa. Dandeetti isaan bara san barnoota saayinsii jabanaa kanaan alatti qabaacha turan yoo amma of duuba deebinee kitaabota wabii adda addaa fi afoola manguddotaa irraa hubannu waan baay'ee nama ajaa'ibaati.

Sababni isaa yeroo sanitti Oromoonis ta'ee Oromoon Arsii sirna barreeffamaa/ art of writing/hin qabu ture. Haa ta'u malee, tumaa seeraa keeyyata keeyyataan, qaroomina heeree fi seeraa, gochoota seenaadha fakkeenyaaf gootummaa, aadaa, waraana diinaa wajjiin gaggeessanii fi akkasumas beelaa, bonaa taatee

seenaa jireenya isaanii fkn kan akka kamiyyuu sammuumma ofii keessatti galmeessaa turan.

Kanaaf mammaaka faranjiitu jira; *“Every time an Oromo old man or woman is died, a library is lost”* Hiikkaan isaa ammo kana fakkaata, “Adada Jaarsi yookaan Jaartiin Oromoo takka duutuun, akka waan laaybirariin yookaan kuusaan seenaa fi kitaabaa tokko gubateeti” jetti faranjiin yoo Afaan Oromootti garagalu.

Kanas kan godhaniin tooftaa afoola bifa garagaraatiin. Akaakuuwwan afoolaa mammaaka, hibboo, oduu-durii, weedduu, geerarsaa fi sirbootaa aadaa fi kkf akka **meeshaa qunnamtii (miidiyaa)**hawaasaatti tajaajilaa turan. Jechuun seenaa, aadaa, duudhaa, safuu, heeraa fi seera, hawaasummaa, siyaasa oromoo, waaqeffannaa fi ayyaana akkasumas taatee seenaa taatee seenaa darbee akka sabaatti dhalootarraa dhalootatti dabarsaa turan.

Nuti warri saayinsii hammayyaa baranne ofiin jennu ija Kanaan yoo of ilaallee eessa jirra? maal hojjataarra? Gara fuula dura oromoof maal gochuu qabna? Mee marti keennaa gadi ejjannee of haa ilaallu. *“Yoo ati gadi hin ejjatin alagaan sirra ejjata”* jette **Dr. Toltuu Tufaa.**

Caasaa Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Ijaarsi caasaa sirna gadaa oromoo Arsii akkuma kan oromoo baldhaa kan irratti hudaayu hayyoota heeraa fi seera beekan filachuudhaan jalqaba. Kana jechuun heeraa fi seerri kophatti Arsiif tumamu hin jiru. Garuu sirni bullchiinsa oromoo confederashiina waan ta'eef gaafa oromoo guutuuf seerri tamamu ilamaan oromoo hundaa Arsii dabalatee lallaba seeraa basaaqaatiin dhaqqaba jechuudha.

Seera basaaqa jechuun seera giddu gala odaa shananii ykn jiddu galaa caffee oromiyaatti tumame labsiidhaan gara guutu oromoo gosoota hundaa bira akka gahu godhamu jechuudha. Labsii suni lallaba seera goorootiin, killeetiin, seera Asaasaatii fi k.k.f darba jechuudha. Sadarkaan Gadaan tokko keessa hulluuqu kudhannan:

-

1. Dabballee-----umurii .... waggaa----(0 - 10)
2. G/Xixiqqoo----umurii .... waggaa----(9 -16)
3. G/Guguddoo---umurii ... waggaa---- (17-24)
4. Qondaala-----Umurii ... waggaa----(25-32)
5. Raaba-Doorii---umurii ... waggaa----(33-40)
6. Luba/Gadaa-----umurii ...waggaa----(41-48)
7. yuuba 1ffaa-----umurii ... waggaa----(49-56)

8. yuuba 2ffaa-----umurii ...waggaa---(57-64)
9. yuuba 3ffaa-----umurii ...Waggaa---(67-72)
10. yuuba 4ffaa-----umurii ...waggaa---(73-80)
11. Gadamoojjii----umurii ...waggaa---(80-88)
12. Jaarsa Qulullo--umurii .....waggaa 88 booda.

Sadarkaa Gadoomaa kanatti aangoo qabatani
amanamummaadhaan kan biyya bulchaniidha. Bara Gadaa
isaanis ijoolleen isaanii Dabballee ta'uun marsaa itti aanu jalqabu.
Kanaafuu, gadaan shananuu akkanatti dabareedhaan itti darbanii
dabarsaa biyya bulchu jechuudha (*Barakat Woldee, 2014*).

Miseensonni gadaa aangoo irraa yoo bu'an sadarkaa torbaffaatti
ce'anii yuuba 1ffaa ta'u. Waggaa saddeet booda luba yookaan
yuuba lammaffaa ta'u. Ammas ittifufuun waggaa saddeet booda
luba yookaan yuuba sadaffaa ta'u. Haaluma Kanaan hanga
sadarkaa luba/yuuba 4ffa tti itti fufu. Sadarkaa lubummaa
keessatti gaheen isaanii gorsa kennuun kan dabe qajeelchuudha
(*Barakat Woldee, 2014*).

Sirna Gadaa keessatti gaheen hojii Umuriidhaan ta'eera.

T/L	Maqaa	hojii fi dirqama isaanii
1	Dabballee	Afaan barachuu, taphachuu fi weeddisuu
2	Gaammee xixiqqoo	Jabbilee tiksuu, faaruu gootaa Baratuu
3	Gaammee gurguddoo	waraana shaakaluu fi loluu, fardaan garmaamuu
4	Qondaala (Foollee)	akka hoomaa woraanaatti tajaajila kenna.
5	Raabaa Doorii	barumsa bulchiinsaaf falaasama gadaa barachuu
6	Luba Gadaa	Abbaa gadaa ta'uun tajaajila
7	Yuuba 1ffaa	Gorsaa Abbaa Gadaa
8	yuuba 2ffaa	Beekaa biyyaa fi gorsaa Hawaasaa.
9	yuuba 3ffaa	Dhimma jaarsummaatii biyya tajaajila.
10	Yuuba 4ffaa	Dhimma jaarsummaatii biyya tajaajila.
11	Gadamoojjii	Naannoo manaatitti ijoollee fi qe'ee eegu.
12	Jaarsa/Qulullo	Soorama bahuun haara galfachuu.

Qormaata seenaa fi Sirna Gadaa irratti godheen Abdulkariim Tukee akka ifoomsetti, gahee sadarkaalee Gadaa adda baasuun miseensonni sadarkaalee bulchiinsaa keessatti akka walitti hin buunee fi aangoon namoota dhuunfaa harka akka hin seenne dhoorkuu fi akkasumas walitti bu'iinsa aangoo irratti dhalachuu danda'u hambisuuf gargaara. Miseensonni gadaa shanan yeroo waggoota 40 sadarkaa ofii san keessatti aangoo fi itti gaafatamummaa qaban irratti hundaa'uun dirqama isaanii kan raawwataniidha akka Ogeessi W/A/Turiizimii Godina A/Lixaa, Obbo Abdulkariim Tukee naa eeranitti.

Kanaafuu, miseensonni gadaa hojii biyya bulchuu yeroo raawwatan kan sadarkaa kuusaa fi raabaarra jiran gadaadhaaf ajajamuun hojii loltummaa hojjatu. Doorriin seera yoo baratu kuusaan raabatti makamuun hojii raayyaa ittisaa kan biyya eeguu raawwata.

Qaamonni bulchiinsa mootummaa Gadaa

- 1. Caffee tumaa Seeraa (Legislative):** -qaama karaa b/bu'oota ummataatiin seera tumu
- 2. Caasaa Abbaa Gadaa (Excutive):** - koree hooggansaa kan seera raawwachiisan

3. Wirtuu Shanachaa Gadaa (Judiciary): kan seera hiikan fkn caasaa Abbootii murti.

Sirna Gadaa fi Jar-miyaalee Isaa

Gadaa keessatti gurmaa'inni siyaasaa kan seeraa fi heeraa, kan murtaa'u caffee ykn gumii gadaa qofaan. Sirni gadaa jaar-miyaalee hedduu yoo qabaatu isaan kana keessaa: -

- a) Damee Amantaa (religious aspects)
- b) Damee Diinagdee (economic aspects)
- c) Damee Siyaasaa (political aspects)
- d) Damee Hawaasummaa (social aspects)

Sirni Gadaa jaar-miyaa umuriin ijaarameefi miseensa lubaan gaggeeffamu ykn murna Gadaa dabareen walii dabarsuun hojjatuudha. Kunis waggoota saddeet saddeetiin aangoo walii dabarsuun siyaasa miseensa hundaa hammaateen aangoo kan walii qoodaniidha. Kana malees sirni siyaasaa ittisa seeraa fi qaama hojii raawwachiiftuu kan qabu caaseffama haala gaariin gurmaa'eedha.

Qaamni sadarkaa lubaa/gadaa irra jiru tokko hojiin isaa hanga waggaa saddeetii biyya bulchuu qofa. Hojii gosaa ofii ykn manaa fi balbalaa kan bulchan warra gumii caffee keessa hin jirretu bulcha. Haala diinagdeetiin walqabatee jalqabummarraa kaasee oromoon jiruu isaa qonnaa fi loon horsiisuu irratti kan hundaa'ee

ture. Lafa haala qilleensaa baddaa fi badda daree qabu keessatti qubatee loonii fi qonna irratti hundaa’uun jiraataa tureera hardhas jiraataa jira.

Gadamoojjii (Ganna 80-88)

Sadarkaa lubummaa keessa fulla’anii gadamoojjii ta’uun wagga saddeet turanii Soorama bahu. Namni sadarkaa Gadamoojjii seenu umuriin isaa waggaa saddeetama tahee, nama sadarkaa gadaa darban kurnanuu seeran hulluuqe tahuu gaba. Ijoollen Gadamoojjii aangoo qabatanii biyyaa bulchaa kan jiranidha. Umurii isaanii keessatti yeroo sadiif Gadaa ofii aangoo irrattii arguu warra danda’an jechuudha (*Barakat Woldee, 2014*) kana jechaan:

1. Sadarka **Daballee (umurii 0-8)** bara dhalatan irraa kaasee hanga woggaa 8 keessa yeroo turan ykn bara abbootiin isaanii biyya bulchaa turan jechuudha.
2. Woggoota 40 booda ofiiyyuu yeroo Abbaa Gadaa ta’an (aangoo qabatan)
3. Woggoota 40 booda yeroo ijoolleen isaanii aangoo fudhatanii biyya bulchaa jiranitti, partiin Abbaan keessa jiru fkn melbaan woyta sadaffaaf naannawee yoo dhufuu dha.

Ce'umsa irratti sirna kabajamuuf godhamuutu jira, Sirni kun sirna Qumbii wolii kennuu fi wolirraa fudhachuu jedhama. Sirna ce'umsaatis jedhama. Sirna kana irratti ka hirmaatu diqqaa guddaa hunda saba keessaa ta'eedha.

Seenaan gootota biyyaa waan gaarii fi jabaa hojjatanii erga himamee booda ni faarfamu, ni kabajamu, isaanis geerraranii dhaadatu. Kanaan booda hamma lubbuun jiran itti gaafatamummaa/abbooma hin qaban. Sabni jara akkanaa kana haga lubbuun isaanii jirtu hin kunuunsa hin qananiisa.

Gogeessa ykn Baallii Gadaa Oromoo Arsii

Oromoon Arsii ta'e oromoon baldhaan kanaan dura gogeessa gadaa heddu qaba ture. Sababa gara garaatin gadaan sun waan isaanii ta'uu dideef wolii galanii gadaa biraa moggaafatan.: -. Gadaan gogeessa yookaan garee shan kan qabu yoo ta'u isaanis shanan Gadaa oromoo jedhamu.

Akaakuun gadaa kunis: - Birmajii, Bultumaa, Bahara, Horataa fi Roobalee jedhamuun beekkama. Gareewwan kun wagga saddeet saddeettiin aangoo yookaan taayita wol-harkaa fuudhu. Shanan Gadaa oromoo kun bakka adda addaatti maqaa adda addaatiin beekamu (*Barakat Woldee, 2014*).

Ammaaf nuyi garu **maalummaa shananuma Gadaa Arsii** tokko tokkoon haa ilaallu.

1. **Birmajji:** - Birmajji lolaa yookaan birmannaa
2. **Bultuma:** Quufa-gabbinaa fi badhaadhinna bultiitiif.
3. **Bahara:** - duulli hin dhabamu. Duulanii injifatu.
4. **Horata:** - Hormaata sa'aa namaa, kan keessatti horanii dagaagani
5. **Roobalee:** -Michuu Roobaa, Gadaa roobni hin dhabamne

Oromoon kamiyyuu guyyaa dhalate irraa eegalee gogeessa shanan Gadaa keessaa tokko keessatti hammatama. Dursee kan inni itti hammatamu shanan Gadaa keessaa miseensa isa gaafa inni dhalatu taayitaa gubbaa jirutti ta'a.

Hiikni isaani ammoo: -

Birmajji jechuun: - birmaduu, bilisummaa, birmadummaa fi wolabummaa jechuu dha. Sababni kana moggaafataniif wolqixxummaa seera uumaaf uumamaa kabajuu fi kabachiisuu waan barbaadaniif.

Bultuma jechuun: - jireenna mijataa, badhaadhina, hormaata, durummaa, dagaagina, gabbina fi kkf ibsuuf moggaafatan.

Bahara: -jechuun barri nurraa haa ba'u, lolli nurra haadarbu, gadaan teenna quufa haataatu, dhibeen nurra haadarbu, wonni sa'aa namaa hin tolle hundi nurra haa darbu.

Horata: - hormaata sa'aa namaaf, hormaata diinagdee, nuuf haatolu jechuudha.

Roobalee: - jechuun gadaan roobaa nuuf haa tolu, bishaan sa'aa namaa tolu nuuf haa roobu jechuudha.

Bulchiinsa Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Akkuma jalqaba irratti ibsame sirni Gadaa sirna dhimma jiruu fi jireenya ummata oromoo gama hundaaan kan ilaalu sirna siyaasa, aadaa diinagdee fi amantiiti. Akkaataan jireenya maatii, fuudhaa fi heerumaa, hariiroon uumaa, akkaataan qabannoo qabeenyaa fi ittiin loon bobbaasan, akkaataan qabeenya horanii ittiin hajaa dhuunfaas ta'e gosaa ykn sabaa ittiin bahan hundi sirna gadaa keessatti bakka ol aanaa fi kabajjamaa qaba.

Akkaataan gumaa itti baasan /ykn ittiin fixatan, adabbii seera cabsanii fi sababa duudhaaleen wal qabatan biraallee ofitti fudhatanii jalatti buluudhaan haalli itti jiraatan hundi sirna Kanaan tikfama.

Kanaafuu, sirna miidhagaa bareeda sabni keenya ittiin wol-bulchaa ture kan gita bittaa sirnota darbanii akka awwaalamu taasisee ture kana bakka uumaa isaa iddoo jalqabaa tan durii sanitti deebi'ee akka badhaadhuu fi dagaagu gochuuf gaheen nurraa eeggamu ol aanaa dha. Sirnoota bulchiinsa sirna Gadaa keessatti gama hawaasummaatiin gahee taphatan kan akka gumaa, guma-fakkii fi kan kana fakkaatan kaasuu dandeenna.

Maalummaa Gumaa fi Guma Fakkii

Gumaan jarmiyalee araara aadaa keessaa isa tokko dha. Gumaan qaama miidhee fi miidhame kan walitti araarsuudha. Gumaan mala wal-dhabdee lubbuu ykn hir'ina qaamaatiif beenyaa kafalanii dha. Akkasumas, sirna garee lubbuu nama dabarsee fi maatii warrii lubbuun jalaa darbee itti wal araaraman.

Akka ogeessi qorataa Waajjira Aadaa fi Turiizimii Godina Arsii lixaa, Obbo Abdulkariim Tukee jedhanitti, “gumaan duudhaa ummata oromoo ta'e nama harki darbe kan itti qulqulleessanii araarsanii dha. Akka manguddoonni ibsanitti, hiikaan gumaa foon horii garee namni jalaa du'eef xixiqqaatee mummuramee guyyaa araaraa nyaataaf hiramuu dha. Cicciramuun foonii kun immoo, akka aadaa oromootti gumaa jedhamee beekkama.

Mata duree Armaan olii jalatti akkaataa Oromoon Arsii ittisa yakkaa fi kabaja mirga namaatif hojjetu ilaallee turre. Dhimmi ittisaa akkuma jirutti ta'ee, yakki yoo raawwatame hiika itti kennu. Dhimma woyyoomaa cinatti dhiisun ajjeecharraa kan hafe wantoota woyyuudha jedhaman namni raawwatee fi balleessa isaa hin fixatin, tarkaanfiwwan armaan gadiittu irratti fudhatama.

- Sabni guutun namaan ooda
- Gosti namaan ooddi
- Ibidaa namaaf hin kennan
- Ibidda namaarraa hin dhaamsan
- Cidha namatti hin bayan
- Du'an nama hin awwaalan, ...kan birollee baay'etu jira.

Haata'u malee yakki uumame kallattiidhan lubbuu namaa wajjiin kan walqabate yoo ta'e bifa lamaan ilaallama. Guma Oromoon Arsii lubbuu nama darbeetin wal-qixa, sababa lubbuun ittiin darbiteeffitti xiyyeeffannoo guddaa kenna. Kana jechun namni tokko yeroo lubbuu nama biraa baasu akkamitti akka ajjeese jechuudha.

Bara ummanni Oromoo Arsii tumaa tumatu meeshan waraanaa namni ittiin du'a jedhamee amanamu, Eboo qofa. Kanaaf

akkaatan qabannaa eboo yeroo ittiin nama ajjeesanii hiika qaba. Namni Eboo darbatee woraanee nama ajjeese Diina jedhama.

Gumaa

Namni Tumaata/Facoon waraanee nama ajjeese Diina jedhama. Ajjeechan akkanaa kun Guma jedhama. Gatiin gumaa fi guma-fakii horiin kafalama. Horii kanas wolitti guuree kan kafalu gosa namni isaa lubbuu baaseti. Guma keessatti haati warraaf abbaan warraa, abbaaf ilmi, miseensumti gosa tokkoo lama wal ajjeesuu danda'a.

Yeroo namni lama waldhabee fi walreebaa jiraate dhaabatanii laalun Arsii keessatti aad-male. Kanaaf namni sadaffaan haalduree tokko malee araaraf jidduu lixuu qaba. Namni araaraf jidduu namaa seenu kun ulaagaa tokkos hin qabu. Namoonni waldhaban kunniinis nama kana kabajuuf dirqama qabu. Namaaf dogongorri yeroo kamiyyuu addaan bayanii kan hin ilaalamne waan ta'eef jidduu waldhaba isaanii kanatti nama araaraaf jidduu isaanii seene kana miidhaa qaamaa irraa hamma lubbuu dabarsuu geessuu danda'u.

Haa ta'u malee, miidhan qaama araarsaa irra ga'e kun itti yaadamee kan raawwatame waan hin ta'iniif lubbuunis dabarraan

Danuu jedhama. Araarri danuu qulqulleessuf godhamu, tokko jaarsi araaraa murteesse nagaya buusuudha.

Isa kanaafis namni lubbuu namaa dabarse sun danuun isa qaqqabuu eeree gosa isaa irraa hirphaa gaafachuu qaba. Gama biraatin gosti namni jalaa miidhame sun yeroo naman ama isaanii miidhe argan hunda akka hin aarreef; maatii nama miidhetii fii nama miidhamee jidduu walitti dhufeenna gaa'elaa uumun diinummarraa gara firummaatti akka jijjiiraman godhu.

Yeroo ammaa kanatti konkolaatan nama yoo ajjeese danuudha. Danuu seera isaa eeganii namarraa yoo hin fixin namatti deddeebi'uu dandaya.

Gumaan wolqabatee Sirni gadaa Oromoo akkuma walii galaatittuu ittisni mirga dhala namaatif godhu iddoo gara iddootti garaagarummaa ijannoo hin qabu. Oromoo kessatti namni hunduu nama. Arsii keessattis kanuma. Yaadaanis ta'ee faaydaa irratti waldhabuun namaa uumama isaati.

Ta'us garuu waldhabbii yaadaf faaydaa yeroo gabaaba ka'uumsa godhachuun lubbuu walii gaaga'uun hin hayyamamu. Namni seera uumaa kana darbee lubbuu namaa baase Diinticha jedhama. Lubbuu qofas osoo hin ta'in namni kallattiin eboon nama darbata diinticha. Namni lammii ofii eboon hin darbatu. Lubbuun haala

kanaan baate fi miidhan qaamaa haala kanaan qaqqabe gumaa jedhama. Gumaan kunis bifa sadiin ilaallama. Isaanis: -

- Namni ajeechaa kana raawwate miseensa gosa nama lubbuun baatetiin ala yoo ta'e; bakka jiruu barbaadamee gaalee gogeettin fannifamuu qaba. Kun gatii diinaa seerri gumaa kaaye. Guma kanas barbaadee kan baafatu guutuu gosa namni jalaa du'eeti.
- Namni ajeechaa kana raawwate miseensa gosa nama lubbuun baatee yoo ta'e; akkataa seerri gumaa tumeetin araarri bu'ee gumaan kafalama. Namni du'e kun dhiira yoo ta'e loon dhibba, dubartii yoo ta'emmoo horii shantama, gumaa kafalu.
- Qaamoleen lamaanis lamuu deebi'anii gumaa biraatiif akka wal hin barbaanne gaa'elaan walitti fira godhu. Kana booda isaanis firummaa isaanii malee diinummaa hin yaadatan.

Gosoota Gumaa

Gosoonni gumaa baayeedha isaan keessaa muraasni

1. Gumaa qaama namaa guutuu lubbuu baasuu
2. Gumaa ija namaa balleessuu/jaamsuu
3. Gumaa ilkaan namaa cabsuu

4. Gumaa soodduu nama du'ee cabsuu
5. Gumaa farad namaa ajjeessuu
6. Gumaa konkolaataa
7. Gumaa haadha manaa fi abbaa manaa
8. Gumaa mana qubatee fi kan kana fakkaatan

Faayidaa Gumaa Baasuu

Afoolli kamuu faayidaa mataa isaa danda'u ummata afoola sanitti fayyadamuuf kenna. Kanaaf, gumaan faayidaa garagaraa ummata oromoo biratti qaba. Akka Ogesssi Wajjiraa Aadaa Fi Turizimii Godinaa Arsii Lixaa ibseti: -

- Gumaa baasuun nageenya gara fulduraatiif fayyada.
- Gumaa baasuun bu'uura nageenyaati qaama miidhee fi miidhame kan ittiin araarsanii dha.
- Hannaa fi saamicha xiqqeessuuf gahee guddaa qaba.
- Gadoo guddisuu fi haloo bahuu xiqqeessuu keessattillee gahee isaa olaanaa dha.

Dhaddacha W/S/Gadaa O/Roobaa jalatti bulan 20^{man}

Sirni Gadaa Oromoo Odaa Roobaa jalatti dhaddachoonni seera gadaa itti muraniifi ittiin wal bulchaa turan 20 akka ta'an seenaan ni hima akka Ogeessa Waajjira Aadaa fi Turiimii Godina Arsii Lixaa, Abdulkariim Tukee dubbatanitti, Maqaa fi bakka argama dhaddachoota kanniinii akka armaan gadiitti ibseera.

- 1) **Dhaddacha Aanaafi Aananii:** - Godina Arsii Aanaa sireetti argama.
- 2) **Dhaddacha Banaa fi Bantii:** - Godina A/Lixaa Aanaa Adaabbaafi Dodolaa (malkaa waakkannaatti) argama.
- 3) **Dhaddacha Qixibee:** - Godina Arsii Aanaa heexosaatti argama.
- 4) **Dhaddacha Kakuu Amantii:** - Godina Arsii Aanaa Baleegaskaaritti argama.
- 5) **Dhaddacha Muraa Murtii:** - Godina Arsii Aanaa Seeruu (Malxo) tti argama.
- 6) **Dhaddacha Nagayaa Araaraa:** - Godina Arsii Malkaa Ejersaatti argama.
- 7) **Dhaddacha Gammachuu Qananii:** - Godina Arsii Aanaa Arbaaguuguutti argama.

- 8) **Dhaddacha Giraaramoo (Yaa'ii Lallabaa):** - G/A/Lixaa, A/Qoree fi Kofalee jiddutti argama.
- 9) **Dhaddacha Guutaa:** - Godina Arsii Lixaa Aanaa Shaashamanneetti argama.
- 10) **Dhaddacha Sarar (Odaa Giroo):** - yeroo ammaa bulchiinsa mootummaa Naannoo Somaalee Itoophiyaa Aanaa Elkerreetti argama.
- 11) **Dhaddacha Walaabuu (Odaa M/Walaabuu):** Godina Baalee Aanaa M/Walaabuutti argama.
- 12) **Dhaddacha Baarree (Odaa Xiyyaa/Abbaa Qeerroo):** - yeroo ammaa bulchiinsa M/N Somaalee Itoophiyaa keessatti argama.
- 13) **Dhaddacha Midh/Kurkurruu (Odaa Muudaa):** - G/Baalee Aanaa Laga Hidhaatti argama.
- 14) **Dhaddacha Bal'aa (Alam):** - Godina Baalee Aanaa Raayituutti argama.
- 15) **Dhaddacha Baareedi:** - Godina Baalee Aanaa Daawwee Sarariitti argama.
- 16) **Dhaddacha Dambal:** - Godina Baalee Aanaa Agaarfatti argama.
- 17) **Dhaddacha Roobee:** - Godina Baalee Aanaa Sinaanaatti argama.

- 18) **Dhaddacha Dayyuu:** - Godina Arsii Lixaa Aanaa kokkosaatti argama.
- 19) **Dhaddacha Dalloo:** - Godina Baalee Aanaa Dallomannaatti argama.
- 20) **Dhaddacha Dumaal:** - Godina Baalee Aanaa Barbareetti argama.

Walumaagalatti dhaddachoonni armaan olitti eeraman odaa roobaa jalatti murtii fi seera tumuun kan ummanni oromoo Arsii biratti dhaddachoota heeraaf seera jedhamuun beekkamu. Dhaddachoota digdamman kanaan ala kan biroos ni jiru jedhama. fkn. Dhaddacha Caancoo, Aalutoo, Tulluu seeruu, Duuroo boddittii fi fittee fa'a.

Kutaalee Gurguddoo Sirna gadaa

Sirni Gadaa kutaalee gurguddoo hedduu qaba isaan keessaa

- A. Bokkuu
- B. Hookkaa
- C. Gadaa
- D. Awaa,
- E. Shanachaa fi kkf tu jiru.

- ✓ **Bokkuun** Sirna Gadaa Oromoo Arsii shan
  - a) Bokkuu Dikaa
  - b) Bokkuu Lallabaa(gaalee)
  - c) Bokkuu Horaa
  - d) Bokkuu Roobaa
  - e) Bokkuu Biifaa jedhamuun beekkamu.
- ✓ **Hookkaan** Sirna Gadaa Oromoo Arsii shan
  - a) Hookkaa Dikaa
  - b) Hookkaa Lallabaa (gaalee)
  - c) Hookkaa Horaa
  - d) Hookkaa Roobaa
  - e) Hookkaa Biifaa jedhamuun yoo beekkaman kuuwwanillee haaluma kanaan itti fufu.

Iddoo Muudaa Oromoo Arsii

Ardoota jilaa /teessoo yaa'a gadaa kan murtii garagaraa itti dabarfatan Dhaddacha guutaa Aanaa Nageellee Arsii keessatti kan argamu, Dhaddacha Giraaramo Aanaa G/Hasaasaatti kan argamuu fi dhaddacha Fittee Aanaa Muunessaatti kan argamanitti bayuun seera ofii tumachuun kan dabe qajeelfachuun waggoota hedduuf bulaa turee ammasa bulaa jira.

Gosoota Arsii akka qaalluutti fudhataman: -

- Allujaanaa,
- Ammiinyaa,
- Adamoonyee,
- Madarshoo fi
- Saymannaa fa'atu ayyaantuuf barbaadama.

Qaalluun/Abbaa Muudaa

Abbaan Muudaa ykn Qaalluun ammoo itti gaafatamaa dhimma amantii Oromooti. Sirna falachuu, qalachuu, faateffachuu, dhibaafachuu, gadaa eebbisuu, urjii lakkaa'uu fi k.k.f gochuun tooftaalee waaqa ittiin waamatan yoo ta'u, sirna kana ol'aantummaan kan raawwachiisu qaalludha.

Qaalluun siyaasa sirna Gadaa keessatti sirna Aangoo wal harkaa fuudhuurratti gahee guddaa qaba. Sirna Gadaa keessatti siyaasaa fi amantiin kan walqabateedha. Kanaaf hojiin qaalluu kallattiin amantii irratti haa xiyyeeffatuu malee siyaasa Gadaa keessattuu qooda guddaa qaba. Adeemsa baallii walii dabarsan kan Gadaa irratti hirmaachuun Muuda-gadaa Abbootii Gadaa eebbaan raawwachiisa.

Qaalluun adeemsaa fi filannoo Abbootii Gadaa irratti guyyaa ayyaana aangoo wal-harkaa fuudhiinssaarratti kan argamu

dogoggorri akka hin uumamne ittisuu fi yoo uumame too'achuufi. Akka aadaatti Qumbiin dhugaa dubbachiisa jedhamee amanama. Abdulkariimiin wobeeffachuu dhaan, akka amantii oromooti namni “Qumbii” abbaa muudaa irraa fudhatee nyaate, seera waaqaa, seera oromoo ganamaa jallisuun, cubbuu hojjachuun, soba dubbachuun hin barbaachisu. Hawaasa isaas seera dhugaatiin bulcha.

Akkuma yeroo jalqaba jilli walitti dhufu eebbaan banan, dhuma ayyaana muudaa irratti abbaan muudaa miseensa jilaa kallattii adda addaarraa dhufan gaggeessuuf eebba xumuraa eebbisuun gaggeessu. Jilli abbaa muudaan gaggeeffamu bara 1900tti gosoota oromoo hedduu biratti gaggeeffamaa teraara. Sana booda garuu saba dhiibbaa amantii fi gita bittootaatiin laafaa dhufeera.

● Wirtuu Ardaalee Jilaa Oromoo Arsii

Wirtuun sirna Gadaa oromoo Arsii sadiinii Odaa Roobaati. kana jechuun ummanni oromoo Arsii kan jiraatu Godinota sadan Godina Baalee, Arsiifi Arsii lixaa fi yoo ta'an kanneen ummanni Arsii keessa jiraatan Godina Harargee Bahaa Aanaa Hawwii Guddinaa, Godina Shawaa Bahaa Dugdaa Booraafi Adaamii Tulluu jiddoo kombolchaa fi Magaalaa Baatuu jiraatan sirna Gadaa isaanii Odaa Roobaatti gaggeeffatu.

Odaan Roobaa odaalee angafoota shanan oromoon qabu keessaa wirtuu sirna Gadaa isa tokko ta'ee, **“Odaa Murtii”** jedhamuun beekkama. sabani isaa Odaan Roobaa odaa murtii hangafaa oromoo isa taasise, keessaa inni ijoon **“miiloon”** iddoo baay'ee miilaan deemamee dhaabbachuu didee, dadhabbii guddaan booda odaa roobaa jalatti dhaabbate.

Haaromsi sirna gadaa oromoo Madda Walaabutti erga godhameen booda, yeroo jalqabaatiif bulchiinsi sirna gadaa kan itti adeemsifamee fi murteewwan ykn tumaaleen gurguddoon ummanni oromoo hanga ammatti ittiin bulaa jiranii fi ittiin lallaban kan jalatti geggeeffamuu dha.

Wirtuun sirna Gadaa Odaa Roobaa jalatti “dhaddachoota Murtii 20 tu argamu”. Dhaddachaalee wirtuu sirna Gadaa kan Odaa Roobaa jalatti bulan keessaa sagal (9) Arsii fi Arsii Lixaa keessatti kan argaman yoo ta'an kanneen keessaa tokko akka wirtuu sirna Gadaa Arsiitti ta'ee tajaajilaa ture “Dhaddacha Qixibee” Godina Arsii bahaa Aanaa Heexosaatti kan argamuudha.

Dhaddachaaleen murtii kudha tokko (11) Godina Baalee keessatti tajaajila kennaa kan turan yoo ta’u, haala qorannoo dhihoo kana geggeeffameen dhaddachoonni lama immoo bulchiinsa Mootummaa “**Naannoo Sumaalee Itoophiyaa**” keessatti akka argaman seenaan ni dubbata. Wirtuuwwan Odaa roobaa jalatti bulan keessaa Ardaaleen jilaa amma jiran Ardaa Tarree, Malkaa Safaraa, Biyyoo Burraaksaa, Gorsaa, Siree, Dabballee, Miliqaa fi Rooba dhudha’aa fa’a.

- **Tartiibaa Ardaalee Jilaa**

1. **Ardaa jilaa tarree:** - Yeroo baallii fudhataafi dabarfataa tarree galanii wol duraa duubaan deemanidha.
2. **Ardaa jilaa malkaa safaraa:** - Laga diniq gubbaa osoo biyyoo burraaksaa hin geenne namni hundi itti qubatee (haara galfatee) dhalee isaa bachoo, micciirraa, Qorsoo, Caccabsaa, Bulbula dammaa, buna fi Aannan dhuguufi soorachuun iddoo itti raawwatamuu dha.
3. **Ardaa jilaa biyyoo burraaksaa:** - Dirree bareeda bal’aa malkaa safaraatti aanee jiru kan erga haara galfataniin booda qoorroon fardaan itti garmaamaniidha.
4. **Ardaa jilaa Gorsaa:** - dhiyeenya Odaa Roobaatti kan argamuufi namoonni jilaaf dhufan hundinuu bakka

heeraafi seera akkasumas naamusaa fi duudhaa iddoo dhaqaaranii san kan itti wolgorsanii fi sirna itti aanutti kan seenanii dha.

5. **Ardaa jilaa Dabballee:** - lafa olkaatuu odaa Roobaa irraa gara dhihaatti ganda odaa roobaa irraa gara kibbaatti argamu bakka dur dabballeen itti dabbasaa buufattu kana jechuun gara sadarkaa itti aanutti ce'uu isaani mirkaneeffataniidha.
6. **Ardaa jilaa siree:** - bakka bultii manguddootaa ta'uun tajaajilaa kan turteedha.
7. **Ardaa jilaa miliqaa:** - laga Ardaa tarreetti gadi yaa'uu kan bishaan Oo'aa fi qabbana'aa qabu ta'ee iddoo hayyoonni icciitii isaanii itti woliin dubbatan akkasumas dhimmi cimaan yoo isaan qunname ummatarraa adda bahuun dhokatanii itti mari'atan waan gale itti furanii dha. bishaan ho'aan dhiqnnaafi akka xabalaatti tajaajila kenna.
8. **Ardaa Jilaa Goda Rooba Dhudha'aa:** - kun goda yeroo rakkoo wantoota adda addaa itti dhokfataniifi keessatti nyaatan.

Akkuma beekkamu **Odaa** jalatti **Seerri** hin raawwatamu, **heeraa** fi **seeratu lallabama**, **seeratu tumama**, **dhugatu dubbatama**.
“Heerri dhugaa barbaadee, seerri ragaa barbaade” jedha oromoon.

i. Hooggansa Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Hooggansi ol aanaan sirna Gadaa Luba yoo ta'u, Lubni miseensota caffee bakka bu'oota ummataa heddu of jalatti hammata. **Caffeen** miseensota ykn hoogganoota koree hojii raawwachiiftuu Gadaa **sagal** ni muuda. Isaanis **qooda mataa isaanii** qabu: -

1. Abbaa bokkuu-----pireezadaantii
2. I/A/Abbaa gadaa/Hookkaa-I/ pireezadaanti.
3. Abbaa Caffee-----I/gaafatamaa Yaa'a/Caffee
4. Abbaa dubbii-----Af-Yaa'ii Caffee
5. Abbaa Seeraa -----Hiikkoo seeraa kennuu fi murtee dabarsuu.
6. Abbaa Halangaa-----Murteewwn seera raawwachiisu.
7. Abbaa Duulaa-----Ajajaa waraanaa.
8. Abbaa Sa'aa-----Geegessaa diinaggeeti kun ammoo.

ii. Aangoo seeraan qoodamu (Devolution of power)

Ummanni oromoo akkaataa teessummaa lafa oromiyaa/confederation/ irratti hundaayee aangoo waliif qooda ture. Aangoo kanas bakka shanitti qooduun dimokraatessa jechuudha. Akkasumas taayitaan kun caffee gadaa Oromiyaa

irraa, gubbaa hanga gadiitti ykn warraatti qoodama jechuudha. Dabalataanis qoodinsi aangoo kun kabajaa hangafaa fi quxusuu jedhu qabaachaa ture.

Kanaaf, as keessatti qoodni ilmaan ARSEE qaban baay’ee olaanaa ta’u irraa kan ka’e Abbaa cafee Gadaa ta’ee ol aantummaadhaan tumaa seera gadaa kan wagga saddeet saddeetiin deebi’u fi caffee mataa ishii akkasumas hordoffii raawwii bulchiinsa waliigala seeraa caffee sanitti tumamee irraatti hundaayuudhaan hojjachuun kan isaa ture. Qooda muudama gadaa kana keessaa hunduu gahee wal qixaa yommuu qabaatu kan Arsii ammo Abbaa Caffee ta’uun Goolabame jechuudha.

Abbootiin muudamaa ol-aanoon achi keessaa filataman itti gafatamtoonni gadaa bara sanii lakkoofsaan shan ta’an. Isaanis: - Abbaa Bokkuu, Abbaa Gadaa, Hookkaa, Abbaa Caffee, Abbaa sa’aa, Abbaa Halangaa, Abbaa Seeraa, Af-yaa’ii fi A/ Duulaa maqaan yoo kaayamu kana keessaa warra wirtuu gadaa ta’an, gahee isaanii ammoo baldhinnaan akka armaan gadiitti ibsineerra.

Abbaa bokkuu

Abbaan bokkuu hangafticha oromoo **booranaa** keessaa bakka haa bu'a malee Bokkuun bakka bu'aa isaa akka Abbaa bokkuutti tajaajilu gosoota oromoo hundaa keessaa kan itti gaafatamni isaanii isaaf ta'e ni qaba. Kanaaf oromoon Arsiillee Abbaa bokkuu naannoo Arsii ol aantummaan hoogganu ni qaba jechuudha. Abbaan Bokkuu bakka bu'oota oromoo shanan keessaa aangoodhanillee ol aanaadha. Gaheen hojii isaa siyaasa, Diinagdee fi Hawaasummaa oromoo ol-aantummaadhaan gaggeessa.

Abbaa Gadaa

Inni bakka bu'aa Abbaa bokkuu ta'ee bakka Abbaan Bokkuu hin jirreetti hojjata. Itti gaafatamni isaa walitti qabaa dhimoota siyaasaa fi nageenyaa yommuu ta'u, kanarratti ol aantummaadhaan hooggana. Akka oromootti federation gadaa **tuulamaa** keessaa bakka yoo bu'u akka naannoottis fkn arsiinis bakka bu'aa abbaa gadaa ni qaba.

Mallattoo Abbaa Gadaa

Abbaan Gadaa mallattoo oromoota biratti ittiin beekkaman keessa tokko kallacha qaba. Kunis gosa, manaa fi balbala gara garaa keessatti faca'anii argamu. Warri kallachaa ayyaantuu ykn

hangafa ta'uu danda'u. kallachi meeshaa hooda, ulfina guddaa qabuufi aadaa oromoo keessatti sadarkaa fi ulfina olaanaa kan qabuudha. Kallachi akkuma beekkamu kan hangafaati. “Iddoo baay’etti warri kallachaa fi caaccuu qaban bokkuu jedhamu” jedha Obbo Abdulkariim Tukee, qorataan aadaa fi Turiizimii Godina Arsii lixaa.

Bulchiinsa sirna gadaa keessatti bokkuufi faajjiin mallattoo aangoo olaanaati. Siyaasa sirna gadaa keessatti bokkuun mallattoo mootummaati. Mootummaa sirna gadaa keessatti iddoo olaanaa kan qabu Abbaa Bokkuuti. Aangoon kunis filannoon osoo hin ta’ in dhalootaan kan darbaa dhufeedha. Caasaa bulchiinsa Gadaa keessatti abbaan bokkuu qaama olaanaa siyaasa Gadaa haa ta’uu malee iddoo baay’etti hojii kan hojjatu Abbaa Gadaa Jaarraati akka ibsa qorannoo Abdulkariimiitti.

Kanaaf, Abbaan Gadaa miseensa isaa keessaa dhalootaan ykn hangafoomaan ykn dandeettii fi beekkumsa irratti hundaa’uun kan filatamaniidha. Abbaa gadaa jalatti hayyoonni sagal ykn shan adeemsa bulchiinsaa irratti gorsa akka kennaniif filatamu. Hayyuun gargaraa Abbaa Gadaa yoo ta’u namni hayyuu ta’uuf filatamu gorsaafi qajeelchaa ta’uu isaa madaalamee filatama.

Ulaagaaleen miseensi tokko akka hoogganaatti guutuun irra jiraatu.

Hookkaa Abbaa Gadaa

Dhimmoota walitti qabaa diinagdee olaantummaadhaan ni hooggana. Innis akka caffee gadaatti federashinii gadaa **maccaa** keessaa bakka bu'a. Innis akkuma agawwota caffee kaawwanii gosoota oromoo hunda keessaa bakka bu'aa qaba.

Abbaa Caffee

Abbaan caffee walitti qabaa dhimmoota hawaasummaa saba oromoo ol aantummaan ni gaggeessa. Akkasumas Abbootii Gadaa fi miseensota caffee hoogganuudhaan seera ni tuma ni tumsiisas. Innis federashiinii Gadaa **Arsii** keessaa bakka bu'a.

Abbaa Duulaa

Abbaan Duulaa akka oromooti federashiinii gadaa hararghee ituu fi humbannaa keessaa bakka bu'a. Dhimmoota nageenyaa fi Daldalaa ilaalchisee olaantummaan hooggana.

iii. Sirnoota Dabalataan S/Gadaa Oromoo Arsii keessatti argaman

Sirni Gadaa Oromoo Arsii akkuma kan Oromoo wolii galaa waggaa saddeet saddeetin yoo jijjiiramu dabalataanis sirnoota

akka *sirna koottu dhufee, sirna muudaa, Sirna irreechaa, Muuda Qalluu mataa isaa fi Muuda Gadaa fi* itti gaafatamtoota gadaa sanii kan akka *abbaa murtii*, Abbaa saayyaa, Abbaa Malkaa, Abbaa Halangee fi kkf fa'as of keessatti hammata.

Sirna koottu-dhufee keessatti nama dhimmaaf dhufee battala dubbii sanatti dhimma isaa badhaafate kan dhimma san raawwatutu keessattu qorti lamaan ta mataa fi ta miilaa erga dhimma isaa dhageeffatanii boodaa qoraan koree tartiiba sirnichaatiin wal harkaa fuudhanii gara Abbaa Murtii battalaa ykn Gadabaa sanititti ol dabarsan jechuu dha. Abbaan murtii kunis dhimmoota kanneen xiinxaluun muramte jedhee murtii walii galaa dabarsa.

Sirna Koottu Dhufee Oromoo Arsii

iv. Gaafa sirna gadaa Odaa Roobaa jalatti tuman

Namni gaafas Qora fuudhe Gadayyoo Galgaluutii fi Oomoo Kajawaati. Abbaan murtii Soof-Umar Hulleeti. Qora jechuun ijaarsa koottu dhufee gamaa gamanaati. Dhimma Baallii wajjiin walqabatee kitaaba kana keessatti ibsa guddaa kaayee jira. Kanaaf namni hunduu aadaa isaa akka hin daganne barreeffama kana akka ka'uumsatti fudhachuun waan hafes qorachuu danda'a.

Oromon Arsii gadaa shanan kana waggaa saddeet saddeetin walharkaa fuudha. Waggoota saddeettan kana jiddutti cidhatu

jira, du'a jira, garmaama fardaa fi darbata ulee, tapha korboo, waraana, araara, gumaa, fi kkf heddutu darba. Oolii buliin ummata Arsii mataan isaa gadaadha jechuun ni danda'ama.

Kan biraa gadaan shanii baallis jedhamee waamamuu ni danda'a. Namoonni yeroo tokko tokko ati Baallii tami jedhanii walgaafachuu danda'u. kana jechuun atii Roobale moo Birmaji? Horata moo Bultuma? jedhanii akka walgaafachuuti.

v. Bu'aa Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Sirni gadaa ummata oromootii fi hammana jedhamee himuun waan sa'aatii gabaabaa gaafatu miti. Garuu faaydaa isaa keessa muraasa dubbachuun ni danda'ama (Toleeraa Tasammaa, 1995).

Gama Diinagdeetiin

- Ga'ee dubartiin diinagdee keessatti qabdu kan xiinxalle
- Qabeenya horachuu
- Qabeenya walii qooduu
- Aadaa wal gargaarsaa guddisuu
- Hojii gamtaa jajjabeessu.

Gama siyaasaatiin

- Sirna dimokraasii dagaagsu
- mirga dhala namaa kabajjchiisuu

- mirga dubartootaa kabajchiisuu

Gama Hawaasummaatiin

- Hawaasa keessatti gahee dubartoonni qaban guddisuu
- Gadaa fi Nageenya Hawaasaa fi naannoo ofii eegu.
- Lola dhaabu
- Waaqa kadhachuu
- Cubbuu baasuu
- Guddifachaa kennuu ykn fudhachuu
- Irreechaa/tokkummaa fi Araara,

Sirna Gadaa fi Dimokraasii

Akkaataa barreessaan kitaabaa, Toleeraan ibsutti Taayitaan Gadaa dha, ...

- ol aantummaa qaamolee hawaasaa ka muraasaatiin ka qabame otoo hin ta'in
- kan dabaree darbuu fi hawaasa hunda kan hirmaachisu ta'uunsaa,
- Warri gadoomee biyya bulchu filannoo bilisa ta'een uummataan kan filamu ta'uunsaa,

- Gadaan tokko waggaa 8 aangorra turee yeroo isaaf murtaaye yoo xumure, tuuta gadaa isaatti aanutti aangoo karaa nagaatiin kan dabarsu ta'uun isaa,
- Gadaan tokko marsaa tokko caala filamuu kan hindandeenye ta'uunsaa,
- Aangoon siyaasaa karaa nagaatiin garee/tuuta tokkorraa tokkootti kan darbu ta'uusaa,
- Seerri Gadaan biyya ittiin bulchu bara Gadaa tokkotti yeroo tokko marii bal'aa taasifamuun ceephoo taasifamuun haala yeroo waliin akka wal simutti kan haaromfamu ta'uunsaa,
- Seera kana waraabbachuuf miseensi Gadaa bakka jiran hundaa walitti dhufanii itti amananii waraabbatanii kan galan ta'uunsaa,
- Seera tumamu kana irratti daa'ima waggaa torbaatii qabee hanga jaarsa waggaa torbaatamaa kan irratti hirmaatan ta'uunsaa fi kkf Sirni Gadaa dimokraatawaa ta'uusaa ragaa ba'u.

Sini Gadaa dimokraatawaa ta'uunsaa uummanni bilisoomee akka Oromoo cunqursaa malee bilisoomee akke Jiraatu, hariiroo hawaasummaa jabaa, kabajaa fi jaalala irratti hundaa' e akka

qabaatu fayyadeera akka kitaaba Toleera Tasammaa irratti ibsameeti.

Gadaa fi Kabajaa Mirga Namooma

Sirni Gadaa mirga namoomaa ni Kabaja. Daa'imni yoo dhalattu birmaduudha jedha. **Birmaduu** jechuun dhalootaan bilisa ka ta'e jechuudha. Sirna Gadaatiin birmadummaan uumamaan kenname sun hintuqamu. Kabajni mirga namoomaa kun sabni Oromoo ija walqixa ta'een akka wal-ilaaluuf fayyadeera (*Muhaammad Kadiir, 2013*).

Oromoon gosa tokko keessaa bayee gosa biraa keessa dhaqee yoo qubachuu barbaade, seeraan gosa ofii gaafatee, gosti itti dhagee sun moggaasaniiti qubachiisu. Kan Oromoo hin ta'inillee kooluu yoo gaafate, ofitti fuudhanii, moggaasanii Oromummaa gonfaniifii gosa ofii taasisu. Seera Sirna Gadaatiin Ilmoon namaa ija walqixaatiin ilaalamuun isaa Oromoon cunqursaa ol'aantummaa fi gadi-aantummaa irraa akka wolqixxummaa argatee bilisoomu taasiseera.

Cunqursaa irraa bilisa ta'ee, Sirna Gadaatiin mirgi namoomaa ka eeggame ta'uun isaa hawaasni oromoo hundi ilaalcha bilisaa akka qabaatee wol qixxummaa ilmaan namaatti akka amanu, mirga wolii osoo hin tuqin ulfinaan akka woliin bulu taasiseera.

Sirna Gadaa fi Mirga Dubartootaa

"Dubartoota malee Gadaan Guutuu hin ta'u!" kana jechuu wanti nama dandeessisu; jalqabarratti dubartoonni caasaa sadarkaalee gadaa keessa darbuu haa dhabduu malee ilmaan deettee guddisuun sirna gadaatiif qofa osoo hin ta'iin akka biyya bulchuufi duulee akka biyya eeguuf kunuunsitee geessuun kan bakka guddaa qaban isaan (*Barakat Woldee, 2014*).

Kana malees, raawwii sirna gadaatiif dhangaafi meeshaalee adda addaa ka qopheessuu dubartoota. Sirni Gadaa seera mirga dubartootaa ittiin eegu qaba. Seerri mirgi dubartootaa ittiin eeggamu kun Seera Ateetee/Seera Siinqee jedhama.

Seerri Ateetee dubartoonni gurmaa uumatanii ykn horatanii mirga isaanii ka ittiin tikffatan yoo ta'u, woyta sirna kana geggeessan ulee qal'aa sororoo **"siinqee"** jedhamu qabatanii ba'an. Mirgi dubartii abbaa warraa ishiitiinis ta'ee nama biraatiin yoo tuqame mallattoo sagalee "ilil! ilil!" jedhuun wolwaamanii siinqee qabachuudhaan waliif birmatan.

Dubartiin mallattoo ililfannaa dhageette takka yoo hojii biroo sa'aatii sanitti of harkaa qabaattellee battaluma sanitti dhiiftee, siinqee ofii qabatee birmachuudhaaf mirgaa fi dirqama qabdi.

Qe'ee isaanii udumee dhiisanii yoo deeman kana ka qe'ee isaanii eeguuf itti gaafatamummaan irra jiru abbaa warraa/abbaa qe'eeti.

Siinqeen intala heerumtu takka guyyaa heerumaa san yoo isiin manaa baatu haadha isii tiin kennamtiif. Kaayoon kanaatis jireenya isii ka fuula duraa keessatti mirga isii seeraan ala cabuu maluuf akka ittiin falmattee kabachiifattuuf.

Karaa biroottiin Arsii keesstti, Siinqeen dubartootaaf tajaajilaa fi gaachena isiin qabdu irraa ka'uudhaan mirga isaanii dabe san siinqeen bayanii osoo hin injifatiniifi osoo hin kabachiisin hin galan waan ta'eef akka meeshaa waraanaatti ilaalama (*Boonsamoo Mi'eessoo, 2005*).

vi. Gosoota Imaamaa Torban fi Amantii Islaamaa

Ummanni Arsii gaafa gadaa lallabatu akkuma dhimmoota gara garaa hedduurratti murtii kaayaa ture gosoota isaa keessaa gosoonni torba imaama gosoota Arsii akka ta'an muree jira. Isaanis: -

- 1) Wolashee**
- 2) Kolooba**
- 3) Quxoo**
- 4) Abraama**
- 5) Gurdaama**

6) Sheedama fi

7) Suudee fa'a yoo ta'an;

Ragaa qabatamaa yeroo ammaa kana jiruunis gosoota armaan olii keessaa hayyoonni amantii Islaamaa heddu bayanii jiru. Fakkeennaf Sheek Huseen Safiir worra Wolashee, Sheek Habiib Huseen warra Sheedamaa fi Sulxaana Suudee fa'a maqaa kaasuu dandeenna.